

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ELMİ YARADICILIĞINDA
DİL TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: Pərvin Eyvaz oğlu Eyvazov

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2025

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

akademik Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev

filologiya elmləri doktoru, professor
Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev

Rəsmi opponətlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Həcər Emin qızı Hüseynova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şəhla Əhməd qızı Əhmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Böyükxanım İbrahim qızı Eminli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının
elmi kəribi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan filologiyasının, elmi və ədəbi-mədəni fikrin formalaşmasında mühüm rol oynamış görkəmli türkoloq, professor Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə (1893-1937) həm zəngin yaradıcılığı, həm də ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə türk dünyasına əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. 1924-cü ildə Bakıya gəldikdən sonra, Azərbaycan dilçiliyi tarixində yeni mərhələnin təməlini qoyan B.Çobanzadə Azərbaycan dilinə həsr olunmuş akademik tədqiqatların məhdud və sistemsiz olduğu bir dövrdə böyük məktəb yaratmışdır. Yüksək elmi səviyyəsi və intellekti ilə fərqlənən, məsələlərə konseptual və ya kompleks yanaşan alim Azərbaycan dilinin çağdaş problemləri ilə yanaşı, onun inkişaf tarixi, müxtəlif dövrlərə aid yazılı abidələr və bəzi görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin irsi haqqında ətraflı araşdırmalar aparmışdır.

Ancaq ömrünü türkçülük ideyalarının təbliğinə həsr edən və bunun nəticəsində totalitar rejimin qurbanı olan B.Çobanzadənin dil tədqiqatları haqqında, təəssüf ki, uzun illər birbaşa onun yaradıcılığından yox, əsasən, XX əsrin tanınmış dilçi alimlərinin əsərləri vasitəsilə ümumi, yaxud epizodik şəkildə məlumatlar əldə olunmuşdur. Sovet dövrünün ictimai-siyasi iqlimindən və ideoloji sistemindən dolayı B.Çobanzadə məktəbinin yetirmələri də onun yaradıcılığına müraciət etməyə cəkindiklərindən müəllifin irsi uzun müddət diqqətdən kənarda qalmış və elmi ictimaiyyətə layiqincə çatdırılmamışdır. Azərbaycanda alimin həyatı və fəaliyyəti haqqında əsərlər yazılsa da, onun dilçilik görüşlərinin ayrı-ayrı istiqamətlərinə həsr olunmuş tədqiqatların miqyası o qədər də geniş deyildir. Bu baxımdan, B.Çobanzadənin elmi araşdırmalarında türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı öz əksini tapmış və hələ də üzə çıxarılmamış zəngin məlumatlar yer almışdır ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirən başlıca amillərdən biridir.

Digər tərəfdən, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından (1991) sonra ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə milli dil siyasəti hazırlanmış və bu siyasətin təməl prinsiplərindən

biri kimi uzun illər unudulmuş, xalqımızın yaddaşından silinməyə təşəbbüs edilmiş böyük ziyalıların - ədəbiyyat, mədəniyyət və elm xadimlərinin fəaliyyətinin təbliği və bununla da Azərbaycan dilinin böyük tarixi yaddaşının bərpası, ruhi-mənəvi potensialının oyadılması, hərəkətə gətirilməsi istiqamətində ciddi işlər görülmüşdür. Əsası Ümummilli Liderimiz tərəfindən qoyulmuş dil siyasətini hazırda uğurla davam etdirən cənab İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncam dilçiliyin inkişafı sahəsində elmi tədqiqatların prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini qarşıya məqsəd qoyduğu kimi, Birinci Türkoloji Qurultayın 80 və 90 illik yubileylərinin keçirilməsi haqqındakı sərəncamlar bu mötəbər tarixi hadisənin təşkili işinə mühüm töhfələr vermiş görkəmli alimlərin irsinin öyrənilməsinə geniş imkanlar açır. Bu da ana dilinə dövlət qayğısının gücləndirildiyi və türk xalqları arasında elmi-mədəni əlaqələrin daha da möhkəmləndiyi, xüsusilə cənab Prezidentin andıçmə mərasimində vurğuladığı kimi, türk dünyasının “*global arenada önəmli aktora və güc mərkəzinə çevrilməsi*”¹ yönündə böyük addımların atıldığı bir zamanda, həmçinin I Türkoloji qurultayın 100 illik yubileyi astanasında Azərbaycan filologiyasının inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş böyük ziyalının elmi fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə, o cümlədən müəllifin Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı araşdırmalarının tədqiqata cəlb olunmasını çağdaş dövrün tələbləri baxımından zəruriləşdirir. Bu mənada, B.Çobanzadənin ümumtürk düşüncəsinə bağlı elmi yaradıcılığında dil tarixi məsələlərinin öyrənilməsi mövzunun dərinliyi və çoxşaxəliliyi baxımından Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərindən biridir.

¹ İlham Əliyevin andıçmə mərasimi keçirilib: [Elektron resurs] / – 14 fevral 2024. URL: <https://president.az/az/articles/view/63979> (05.03.2025).

B.Çobanzadənin irsi müasir dövrə tam şəkildə gəlib çatmasa da,² elmi ictimaiyyətə məlum olan əsərləri əsasında onun dilçilik görüşləri ilə bağlı Azərbaycanda, Türkiyədə, Rusiyada, Özbəkistanda və digər ölkələrdə araşdırmalar aparılmışdır. B.Çobanzadənin ölümündən sonra onun haqqında yazılmış ilk tədqiqat işində - türkiyəli alim A.B.Taymasın “Kımlı filoloq şair B.Çobanzadəni tanıma təcrübəsi” (1954) adlı məqaləsində, keçmiş SSRİ-də B.Çobanzadəyə həsr edilmiş ilk araşdırmaların müəllifi F.D.Aşninin “Görkəmli sovet türkoloqu” (1963), “Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə” (1967), V.M.Alpatovla birgə yazdığı “Sovet dövrü şərqşünaslığı. B.Çobanzadənin istintaq işi” (1998) adlı məqalələrində; Türkiyədə K.Acarın “Kımlı Bəkir Sidqi Çobanzadə (Dilçilik və ədəbiyyat araşdırmaları)” (2001) monoqrafiyasında, Azərbaycanda A.Babayevin “Azərbaycan sovet dilçiliyinin inkişafında professor B.Çobanzadənin rolu” (1969) adlı namizədlik dissertasiyasının materialları əsasında 1998-ci ildə işıq üzü görən “Bəkir Çobanzadə”, C.Qasimovun “Bəkir Çobanzadə” (2018), M.Allahmanlının “Bəkir Çobanzadə” (2022) və V.Quliyevin “Bəkir Çobanzadə: Budapeşt illəri” (2023) kitablarında görkəmli alimin həyatı və fəaliyyəti haqqında mühüm məlumatlar verilmiş, dilçiliyə və ədəbiyyatşünaslığa dair tədqiqatları ümumi şəkildə şərh olunmuşdur.

Həmçinin akademik T.Hacıyevin “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili”, Ə.Rəcəblinin “Azərbaycan dilçiliyi”, A.Babayevin “Birinci Türkoloji qurultay və Azərbaycanda türkologiya” və S.A.Sadiqovanın “Azərbaycan dilçiliyi simalarda” kitablarında, habelə B.Çobanzadənin yubileylərinə həsr olunmuş konfransların materiallar toplusunda³ T.Hacıyevin, E.Əzizovun, S.A.Sadiqovanın,

² Babayev, A. Bəkir Çobanzadə / A.Babayev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 1998. – s. 45; Qasimov, C. Bəkir Çobanzadə / C.Qasimov. – Bakı: AR DTX-nın H.Əliyev adına Akademiyasının NPM, – 2018. – s. 51;

Allahmanlı, M. Bəkir Çobanzadə / M.Allahmanlı. – Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi, – 2022. – s. 11;

Quliyev, V. Bəkir Çobanzadə: Budapeşt illəri / V.Quliyev. – Bakı: Çapar Yayınları, – 2023. – s. 18.

³ “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, –2013. –342 s.; Görkəmli

M.Məmmədlinin, Ə.Mikayılovanın, Ə.Məmmədovanın, Q.Qəmbərovanın, S.M.Sadıqovanın, Ü.Hüseynovanın, E.Abbasovanın, A.Binnətovanın və başqalarının alimin dilçilik görüşləri barəsində oçerklər və məqalələri yer almışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycanda R.Əskər, Türkiyədə İ.Otar, Ş.Bəktörə, A.Buran, Özbəkistanda B.Kərimov, Kırmda S.Naqayev, D.Ursu, N.Seyidəhyayev, A.Əmirova, N.Seyidəmetova, E.Qəniyeva, E.Vəliyeva, Macarıstanda M.Nyuri, E.Kovaç, Polşada H.Yankovski və digər alimlərin B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığının müxtəlif istiqamətləri ilə bağlı araşdırmalarında da dil tarixi məsələlərindən əsaslı şəkildə bəhs olunmamışdır. Göründüyü kimi, tədqiqatlarda bu mövzu ya epizodik şəkildə təqdim edilmiş, ya da ümumiyyətlə, barəsində söz açılmamışdır. Bu mənada, dissertasiya işi B.Çobanzadənin dil tarixi məsələləri haqqındakı araşdırmalarına həsr olunmuş ilk irihəcmli tədqiqat əsəridir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı B.Çobanzadənin dilçiliyə dair, xüsusilə Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə həsr olunmuş elmi əsərləridir. Tədqiqatın predmeti isə müəllifin Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası və ədəbi dil tarixi ilə bağlı araşdırdığı konkret məsələlərdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin tarixinə dair apardığı tədqiqatları araşdırıb üzə çıxarmaq və sistemləşdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

1. B.Çobanzadənin tarixi fonetika (Azərbaycan dilinin səs sistemi, fonetik hadisələr, ahəng qanunu, orfoqrafiya məsələləri) ilə bağlı araşdırmalarını şərh etmək;
2. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin leksik-semantik quruluşunun inkişaf tarixinə (türkcə leksikanın inkişafı, söz yaradıcılığı, arxaik morfemlər, sayların etimologiyası və lüğətçilik fəaliyyətinə) dair tədqiqatlarını öyrənmək;

türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 125 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dili: dünən və bu gün” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2018. – 368 s. və s.

3. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu (dilimizin iltisacı quruluşu, sözün morfem tərkibi və qrammatik kateqoriyalar) haqqındakı araşdırmalarını təhlil etmək;

4. B.Çobanzadənin ədəbi dillə bağlı görüşlərini (ədəbi dilin ümumi-nəzəri problemləri və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi məsələlərini) tədqiqata cəlb etmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin tarixini və müasir məsələlərini akademik səviyyədə əhatəli tədqiq etməklə Azərbaycan dilçiliyinin yeni inkişaf mərhələsinin əsasını qoymuşdur.

- B.Çobanzadənin tarixi fonetika ilə bağlı araşdırmalarında Azərbaycan dilinin səs sisteminin yaranması və formalaşması, fonetik hadisələr, ahəng qanunu, orfoqrafiya və onun prinsipləri haqqında bu gün də aktuallığını saxlayan elmi fikirlər səsləndirilmişdir.

- B.Çobanzadənin tarixi leksika ilə bağlı tədqiqlərində Azərbaycan dilinin leksik-semantik strukturu, sözlərin mənalarının inkişafı (mənanın dəyişilməsi, genişlənməsi və daralması), leksik şəkilçilərin funksiyaları və söz yaradıcılığında rolu, arxaik morfemlər, həmçinin Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə sayların etimologiyası və tarixi lüğətlər haqqında mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən faktlar öz əksini tapmışdır.

- B.Çobanzadənin tarixi morfolojiya ilə bağlı araşdırmalarında Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu və bu aspektdə iltisacılığın əsas şərtləri, o cümlədən qrammatik şəkilçilər barəsində sanballı elmi arqumentlərə dayanan fikirlər yer almış və bu linqvistik görüşlər sonrakı dövrdə qrammatika sahəsində aparılan akademik tədqiqatlar üçün baza rolunu oynamışdır.

- B.Çobanzadənin ədəbi dil konsepsiyasına ədəbi dilin ümumi-nəzəri problemləri və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ilə bağlı dərin elmi əsaslara söykənən fundamental araşdırmalar daxildir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. B.Çobanzadənin Azərbaycan dili məsələlərinə dair, xüsusilə, dilimizin tarixi ilə bağlı araşdırmaları ilk

dəfə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunaraq, fikirlərinin elmi ictimaiyyətə çatdırılmasına təşəbbüs edilmişdir. Dissertasiyadakı elmi yeniliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin tarixini və müasir məsələlərini akademik səviyyədə əhatəli tədqiq etməklə Azərbaycan dilçiliyinin yeni inkişaf mərhələsinin təməlini qoyması konkret faktlarla əsaslandırılıb.

- B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı araşdırmalarını ümumtürk kontekstində aparması, yeri gəldikcə, bəzi mübahisəli məsələlərdə dilimizin faktlarını əsas götürməsi elmi-nəzəri təhlillər əsasında aydınlaşdırılıb.

- B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, leksikası və morfologiyası ilə bağlı tədqiqatları müasir dilçilik görüşləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilərək, alimin bu sahədəki “elmi ilklər”i müəyyənləşdirilib.

- B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin mənşəyi, təşəkkülü və terminoloji anlayışından, habelə ədəbi dilin dövrləşdirilməsindən bəhs edilən fikirlərinin dil tarixşünaslığındakı yeri və əhəmiyyəti şərh olunub.

- B.Çobanzadənin ədəbi dil haqqındakı baxışları müfəssəl şəkildə tədqiqata cəlb olunub.

- B.Çobanzadənin türk dillərinin quruluşunu ümumi dilçilik görüşləri ilə şərh etməsinin, o cümlədən bəzi dil faktlarına psixoloji aspekt və naturalist baxımdan yanaşmasının və bununla da Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsaslarını türkoloji çərçivədən dünya dilçiliyinin nailiyyətlərinə doğru istiqamətləndirməsinin elmi və praktik əhəmiyyəti üzə çıxarılıb.

- B.Çobanzadənin bəzi tarixi lüğətlər (xüsusilə “İbn Mühənnə lüğəti”) və ədəbi şəxsiyyətlərin dili, həmçinin sayların etimologiyası ilə bağlı araşdırmaları əhatəli şəkildə öyrənilib və dilçiliyimizdə alimin bu istiqamətdə ilkin fikirlərin müəllifi olması əsaslandırılıb.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, B.Çobanzadənin elmi fikirlərinin dilçiliyin sonrakı inkişaf mərhələsinə təsiri və müasir linqvistik araşdırmalar üçün əhəmiyyəti öyrənilir, dilimizlə bağlı bir sıra

problemlərin məhz görkəmli alim tərəfindən irəli sürülüb həllinə təşəbbüs edildiyi əsaslandırılmaqla onun Azərbaycan türkologiyasında yeri və rolu açqlanır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onunla səciyyələnir ki, B.Çobanzadənin dil tarixinə dair təqdim etdiyi faktlar Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti ilə paralel olaraq araşdırılmışdır. Həmçinin dissertasiyanın materiallarından, elmi-nəzəri müddəalarından gələcəkdə B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığına həsr olunacaq araşdırmalarda, Azərbaycan dilçiliyi, o cümlədən, dil tarixi məsələləri ilə bağlı tədqiqatlarda və bu istiqamətdə monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaitlərinin tərtibində istifadə oluna bilər. Eləcə də, tədqiqat işindən ali təhsil müəssisələrinin filologiya fakültələrində Azərbaycan dilçiliyinə dair fənlərin tədrisində mənbə kimi faydalanmaq mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları AAK-ın tövsiyə etdiyi yerli və xarici elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələrdə, Azərbaycanda, Türkiyədə, Bosniya və Hersoqovinada, Polşada keçirilmiş beynəlxalq elmi konfranslarda edilən məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş” hissəsi 7 səhifə (12.015 işarə), I fəsil 33 səhifə (65.310 işarə), II fəsil 34 səhifə (66.917 işarə), III fəsil 32 səhifə (64.203 işarə), IV fəsil 34 səhifə (66.573 işarə) və “Nəticə” hissəsi 2 səhifə (3.809 işarə) olmaqla dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı xaric 278.827 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, araşdırma metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti göstərilir, tədqiqat işinin aprobasıyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda və ümumi həcmi təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında tarixi fonetika məsələləri”** adlı I fəslində görkəmli türkoloqun səslərin yaranması və formalaşmasına, fonetik hadisələrə, ahəng (uyuşma) qanunu və dilimizin orfoqrafiyasına dair görüşləri dörd paraqrafda sistemləşdirilməklə tədqiq olunur.

“Səslərin yaranması və formalaşmasına dair fikirlər” adlı birinci paraqrafda B.Çobanzadənin danışq səslərinin yaranmasının fizioloji, akustik və psixoloji mənbələri, məxrəc özəllikləri, morfem daxili keyfiyyətləri və tarixi inkişafı ilə bağlı fikirləri geniş şəkildə şərh edilir. Danışq səslərinin yaranmasının fizioloji və akustik aspektindən bəhs etməklə yanaşı, diqqəti öncəliklə səslərin psixoloji əlamətlərinə yönəldən türkoloq alim onların sosial mahiyyətini və kommunikatıv rolunu aydınlaşdırır. “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” (1926) əsərində səslərin formalaşmasındakı fizioloji faktorlardan danışan müəllif qeyd edir ki, insanın sosial mahiyyətinin əsas göstəricilərindən olan dil təfəkkür (dimağ) və danışq üzvlərinin (sövti əzalar) vəhdətindən doğur: burada bioloji strukturla ictimai amillər kompleksləşir⁴. B.Çobanzadə *səslərin psixologiyası* dedikdə, danışq səslərinin yaranmasında beyin-əsəb sisteminin (ruhi, daxili fəaliyyət və qabiliyyət) fəaliyyət mexanizminin nitqdə təzahürünü nəzərdə tutur⁵. Ümumən, görkəmli alimin elmi yaradıcılığında səs anlayışına, eləcə də fonetik hadisələrə

⁴ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2007. – s. 42-44.

⁵ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – s. 22.

müəyyən dərəcədə psixoloji mövqedən münasibət vardır ki, bunun da həmin dövrdə rus dilçiliyində fonem haqqındakı görüşlərdən (Boduen de Kurtene, L.V.Şerba, R.İ.Avanesov, N.S.Trubetskoy) qaynaqlandığını söyləmək olar.

Tədqiqatçı “Türk qrameri”ndə (1928) sait səsləri *dodaqların, dilin üfüqi (horizontal) və şaquli (vertikal) vəziyyətinə görə*⁶, samitləri isə “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl”⁷, “Türk dili”⁸ və “Türk qrameri”⁹ kitablarında müxtəlif şəkildə təsnif etmişdir ki, bu təsnifatlar, demək olar ki, müasir dilçilik fikirləri ilə üst-üstə düşür¹⁰.

Həmçinin bu paraqrafda B.Çobanzadənin bəzi sait və samit səslərin fizioloji-akustik xüsusiyyətləri, onların tarixən formalaşması ilə bağlı mülahizələri, o cümlədən fonetik tədqiqatlarının əsas mövzularından biri olan səslərin məxrəci – artikulyasiyası haqqındakı fikirləri: e~i səs uyğunluğu, burun saitləri, [l] səsinin qalın və incə variantları, **r** və **l** fonemlərinin tələffüzündəki davamlılıq dərəcəsi və s. məsələlər müqayisəli şəkildə araşdırılır.

“Fonetik hadisələrlə bağlı araşdırmalar” adlı ikinci paraqrafda göstərilir ki, B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə bağlı araşdırmalarında *fonetik hadisələrə*, özünün təbircinə desək, *səs dəyişmələrinə* geniş yer ayırmışdır. Səslərin uyuşması, fərqlənməsi, yerdəyişməsi, qüvvətlənməsi, dil qayması (yanaşı işlənən bir neçə sözdə səslərin qarışıq tələffüzü) kimi fonetik hadisələrdən bəhs edən tədqiqatçıya görə, sözlərin tərkibində fonetik dəyişikliklər iki səbəbdən baş verir: 1) tələffüz zamanı danışq üzlərinin fəaliyyəti nəticəsində yaranan səs dəyişiklikləri; 2)

⁶ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 85-86.

⁷ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – s. 25-27.

⁸ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 56.

⁹ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 88.

¹⁰ Axundov, A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi / A.Axundov. – Bakı: ADU, – 1973. – s. 88; Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s. 57; 96.

psixoloji olaraq xatırlama, bənzətmə və ya uydurma yolu ilə bir sözün digərinə bənzədilməsi nəticəsində yaranan səs dəyişiklikləri. Müəllif bunu *xalq analogiyası* metodu da adlandırır. Məsələn, *uçitel* yerinə *uçtel*, *şkola* yerinə *uşqol*, *Peterburq* yerinə *Fitirbörk* və ya kırımca *Peterbolq*. “*Birinciyə sövti (fonetik), ikinciyə qeyri-sövti (qeyri-fonetik) səs dəyişikliyi təbir olunur*”¹¹. “*Elmi-metodoloji görüşləri ilə gənc qrammatiklərə yaxın olan*”¹² B.Çobanzadə səs dəyişmələrini həm türk dillərində bənzər sözlərin fonetik tərkibindəki fərqliliklə (alma (türk-tatar) – ulma (çuvaşca), altı (türk-tatar) – ulta (çuvaşca), yetmiş (türk-tatar) – simtel (çuvaşca), həm də bir dil daxilindəki fonetik hadisələr fonunda izah edir. Bu cəhətdən ikinci yarımfasildə müəllifin fonetik hadisələrə münasibəti, o cümlədən assimilyasiya hadisəsinə təkcə linqvistik deyil, həm də psixoloji aspektdən yanaşması, onun yazıda sabitləşmiş formasını “*uyuşma qanunu*” adlandırması, metateza və dissimilyasiya hadisələrini müasir ədəbi dil baxımından qəbul etməməsi haqqında yanaşmaları alimin dil tarixi yönündən tədqiqata cəlb etdiyi nümunələr əsasında təhlil olunur.

“*Ahəng (uyuşma) qanununun tədqiqi*” adlı üçüncü paraqrafda qeyd olunur ki, B.Çobanzadənin fonetik araşdırmalarının əsas mövzularından olan ahəng qanununu dilçi alim aqlütinasiya əsasında izah etmiş, bu qanunun türk dillərində sait və samit səslərdə müşahidə olunmasından, morfemlər arasındakı səs uyuşmasının əsas özəlliklərindən, damaq və dodaq ahənginin təməl prinsiplərindən söz açmış, sonuncunun meyarını düzgün müəyyənləşdirmişdir: yəni damaq ahəngi qalın və incə saitlərin, dodaq ahəngi isə dodaqlanan saitlərin ardıcılığına görə olan səs uyuşmasıdır. Ahəng qanununu, əsasən ya samitlərin, ya da saitlərin uyuşması kimi təqdim edən əcnəbi mütəxəssislərin fikirləri ilə razılaşmayan B.Çobanzadənin qənaətinə, ahəngin əsl səbəbi “*Azərbaycan dilinin “xüsusi*

¹¹ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – s. 92

¹² Cəfərov, N. Ümumi dilçilik / N.Cəfərov. – Bakı: Təhsil, – 2023. – s. 3

təşəkkülata, üzviyyətə malik olmasıdır. Bu xüsusi orqanizmaya iltisaf hadisəsi təbir olunur".¹³

Ahəng qanununun yalnız türk dillərinə deyil, ümumiyyətlə, Ural-Altay dil ailəsinə məxsus əlamət olduğunu qeyd edən tədqiqatçı bu anlayışı ifadə edən terminlərə də münasibət bildirmişdir. Dilimizdə "ahəng qanunu" termininin işlənməsini üslubi baxımdan uğurlu hesab etməyən alimə görə, "*ahəng*" sözü, *bizcə, bu hadisəni başqa musiqi və lisana məxsus hadisələrlə qarışdırmağa səbəb olacağından, biz burada "səslər uyuşması" təbirini daha münasib biliriz*"¹⁴. Bu baxımdan, dissertasiyada sözügedən problemə toxunulmuş və müasir dilçilik fikirləri ilə müqayisələr aparılmaqla alimin mövqeyinin ("uyuşma qanunu" terimini təklif etməsi) haqlı olduğu vurğulanmışdır.

"Azərbaycan dilinin orfoqrafiya problemləri" adlı dördüncü paraqrafda dilimizin orfoqrafiya problemlərinin araşdırılmasında B.Çobanzadənin rolundan danışılır, xüsusilə alimin orfoqrafiyanın prinsipləri ilə bağlı görüşləri təhlil edilir. Qeyd olunur ki, B.Çobanzadə "Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu"nda (1926) R.Afanasyevə əsasən, orfoqrafiyanın beş prinsipini göstərmişdir: "*1) fonetik-sövti prinsip; 2) şəkli (morfoloji); 3) tarixi-ənənəvi; 4) əcnəbi sözlər yazmaq əsası; 5) təxəffül, ayrılma əsası*"¹⁵. Müəllifin fikrincə, ərəb qrafikasıdan istifadə edildiyinə görə indiyə qədər türk yazısında ən çox istifadə olunan *tarixi-ənənəvi prinsipdir*: yəni XIII əsrdən başlayaraq qələmə alınmış kitablarda sözlər necə yazılıbsa, həmin imla qaydaları sonra da saxlanılıb. "Türk dili" kitabında da orfoqrafiyanın beş prinsipini (tarixi, sövti, iştiqaqi (etimoloji) və ya şəkli, əcnəbi sözlər, ideoqrafik) qeyd edən¹⁶ alimin bunlardan

¹³ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 68

¹⁴ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 94

¹⁵ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 161.

¹⁶ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 111-113.

hansılarını əsas götürməsinə dissertasiyada belə aydınlıq gətirilir ki, 1928-ci ildə keçirilmiş Azərbaycan Birinci İmla Konqresi B.Çobanzadənin “İmlada ümumi prinsiplər” adlı məruzəsinə söykənərək iki prinsipi qəbul etmişdi¹⁷: 1) Türk dili və onun yazı qanunlarına əsas olaraq fonetik prinsip qəbul edilməlidir; 2) Şəkli-morfoloji prinsip dilimizdə üç cür tətbiq olunmalıdır: a) sözlərin köklərində; b) ərəb-fars və Avropa dillərindən alınmış sözlərin yazılışında; c) şəkilçilərdə.

Dissertasiyanın “**Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında tarixi leksika məsələləri**” adlı II fəslində görkəmli türkoloqun dilimizin lüğət tərkibinin leksik-semantik inkişafı, söz yaradıcılığı, sayların etimologiyası və tarixi lüğətlərlə bağlı tədqiqləri dörd paraqrafda sistemləşdirilməklə ətraflı şərh edilir.

“*Türkcə leksikanın inkişafı. Sözlərin məna dəyişməsinin tarixi-müqayisəli təhlili*” adlı birinci paraqrafda B.Çobanzadənin dilimizin leksik-semantik quruluşu ilə bağlı görüşlərindən söz açılır, xüsusilə alimin semasioloji tədqiqatlarda təqdim etdiyi faktlara diqqət yetirilir. Bildirilir ki, Azərbaycan dilinin semasiologiyasına dair ilk elmi fikirlərin müəllifi olan B.Çobanzadə “*sözün mənası dəlalat etdiyi şeyin, halın ortadan qalxması ilə dəyişir*”¹⁸ fikrindən çıxış edərək, sözlərin semantikasında baş verən dəyişiklikləri “*psixoloji, ruhi, zehni mələkə və xasiyyətlərlə*” əlaqələndirməklə mənanın inkişafında ümumən, üç cəhəti qeyd edir: a) mənanın dəyişilməsi; b) mənanın genişlənməsi; c) mənanın daralması¹⁹.

Məna dəyişmələrini həm də “məişətin, mədəniyyətin təbəddülü”nə bağlayan B.Çobanzadə “Türk dili” kitabında semantik inkişafın üç yolundan məna dəyişməsi, məna daralması və məna genişlənməsi²⁰, “Türk qramer”ində isə məna genişlənməsi, məna

¹⁷ Babayev, A. Bəkir Çobanzadə / A.Babayev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 1998. – s. 75.

¹⁸ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 121.

¹⁹ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 122; – c. 5, – s. 187.

²⁰ Yenə orada, – s. 122

daralması və məna intiqalı²¹ adları ilə bəhs edir. “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl”də müəllif “məna intiqalı”nı məna dəyişməsi, “Türk qrameri”ndə isə məna köçürülməsi anlamında, yəni polisemantik hadisə kimi izah edir. Beləliklə, B.Çobanzadənin sözügedən əsərlərində məna dəyişməsinin üç formasından – mənanın intiqalı (dəyişməsi), mənanın daralması və mənanın genişlənməsindən danışılır. Hər üç hadisəyə dair nəzəri müddəalarını elmi faktlarla əsaslandıran müəllif öz fikirlərini tarixi aspektdə təqdim və təhlil etdiyi nümunələrlə izah edir ki, bu müləhizələr də çağdaş türkoloji dilçilikdə aktuallığını saxlayır. Bu baxımdan dissertasiyada həmin faktlar əsasında B.Çobanzadənin yanaşmaları öyrənilir.

“*Leksik (sözdüzəldici) şəkilçilərin tədqiqi*” adlı ikinci paraqrafda B.Çobanzadənin Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı məsələləri ilə bağlı araşdırmalarından bəhs olunur. Burada görkəmli türkoloqun leksik şəkilçilərin vəzifə və funksiyalarına dair baxışları, həmçinin yeri gəldikcə, dilin dərin qatlarına baş vuraraq bəzi morfemləri tarixi-müqayisəli yolla təhlil etməsi diqqətə çatdırılır. Qeyd olunur ki, bu müqayisələr təkcə Azərbaycan dilinin nümunələri üzərində deyil, ümumən türk dillərinin materialları əsasında aparılmışdır.

B.Çobanzadə leksik şəkilçiləri tarixi baxımdan iki qrupa ayırmışdır: birincisi, “canlı” leksik şəkilçilər, yəni bu gün də dildə mövcud olan sözdüzəldici şəkilçilər; ikincisi, “cansızlaşmış”, yəni söz tərkibində daşlaşmış sözdüzəldici şəkilçilər. Müəllif leksik şəkilçilərdən bəhs edərkən onlardan bəzilərinin bir sıra sözlərdə daşlaşaraq kökün tərkib hissəsinə çevrilməsinə və həmin morfemlərin digər türk dillərində işlənmə tezliyinə diqqət yetirmişdir. Bu cəhətdən dissertasiyada B.Çobanzadənin arxaik leksik şəkilçilər kimi təqdim etdiyi *-saq*, *-sək*, *-çin*, *-çin*, *-ca²*, *-ça²* - *ğaul*, *-qaul*, *-ul*, *-ül*, *-vul*, *-vül*, *-aq²*, *-in⁴*, *-laq²*, *-li* və s. morfemlər və onların arxaikləşdiyi sözlərin (*bağırmaq*, *sarımsaq*, *göyərçin*,

²¹ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 187

bildirçin, qarınca, incə, bukavul, çəndavul, yoğun, burun, bilək, qulaq, göbələk, çömlək və s.) tərkibi, ümumən, etimologiyası haqqında geniş məlumat verilmiş, alimin mülahizələri müasir türkoloqların fikirləri ilə qarşılaşdırılmışdır.

“Sayların etimologiyası: yaranması və təkamülü” adlı üçüncü paragrafda göstərilir ki, türk dillərində onluq say sistemindən istifadə edildiyini diqqətə çatdıran²² B.Çobanzadə *səkkiz, doqquz, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min* saylarının etimologiyasını araşdırmış, onların fonosemantik quruluşunu türk dillərinin inkişaf tarixi fonunda izah etmişdir. Maraqlıdır ki, *qırx* sayının mənşəyini monqol dili ilə əlaqələndirərək iyirmilik say sistemi (monqolca iki=*kuyer*, iyirmi=*kurin* olur) əsasında izah edən müəllif *yüz* sayının kökünün hind-Avropa dillərində *satem* və *katem* sözlərinin törəmələri olan *satam, santam* və ya *kento, kentum*, farsçada *sada (sad)*, fransızçada *sent*, ruscada *sto*, fin dilində *sata*, eston dilində *sada*, macarcada *saz* şəkillərində işləndiyinə dayanaraq, leksemin fin-üqor dillərindəki variantları ilə eyniköklü olması qənaətinə gəlir.

B.Çobanzadə sayların təhlili nəticəsində öz qənaətlərini belə ümumiləşdirmişdir ki, bu fikirlər o dövr dilçilik elminin nailiyyətlərinə söykənən “fərziyyələrdir”. “Bəlkə, yarınkı tədqiqat bunları qüvvələndirəcək, bəlkə, büsbütün yıxacaqdır”, – deyən görkəmli türkoloqun bu mövzuda apardığı araşdırmaların məzmunu, düzdür, bu gün daha da dərinləşdirilmişdir, ancaq onun fikirlərinin elmi çəkisi öz əhəmiyyətini və aktuallığını itirməmişdir.

“Tarixi lüğətlərlə bağlı araşdırmalar” adlı dördüncü paragrafda B.Çobanzadənin lüğətçilik sahəsindəki fəaliyyətindən, xüsusilə tarixi lüğətlərlə bağlı tədqiqatlarından danışılır. Diqqətə çatdırılır ki, alimin M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk”, Ə.Nəvainin “Mühakimətül-lüğəteyn” (“İki dilin müqayisəsi”), İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” (“İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi”), Əbu Həyyanın “Kitabül idark li-lisanül ətrak” (“Türk dilinin idrak

²² Çobanzadə, B. Kırım Tatar İlm-i Sarfı. Hazırlayan: Nariman Seyityahya / B.Çobanzadə. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2009. – s. 52.

kitabı”) və başqa lüğətlər haqqındakı görüşləri Azərbaycan dilinin, ümumən, türk dillərinin tarixi ilə bağlı mühüm məqamların üzə çıxarılması baxımından olduqca qiymətlidir. M.Kaşğari və Ə.Nəvai yaradıcılığını epoxal hadisə hesab edən B.Çobanzadə *“birincini türk dilçilik ənənəsinin banisi kimi hesab edirsə, ikincini də mövcud ənənələr əsasında formalaşmaqla bərabər, onu yeni səviyyəyə transformasiya edən alim kimi qiymətləndirir”*²³.

Görkəmli türkoloqun araşdırmalarında bu lüğətlərdən ancaq ikisi haqqında daha ətraflı bəhs edilmiş (Hətta demək olar ki, Azərbaycan türkologiyasında onlardan ilk dəfə əhatəli söz açılmış) və müəllif yaradıcılığı boyunca, əsasən, onlara istinad etmişdir: birincisi, M.Kaşğarinin “Divan”ıdır ki, onun barəsində xüsusi əsər yazmasa da, dil tarixi məsələlərinin izahında bu qiymətli mənbəyə müraciət etmiş və *“türk sistemli dillərin tədqiqində birinciliyi ona vermişdir”*²⁴; ikincisi, İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətidir ki, onun haqqında ayrıca monoqrafik araşdırma aparmış, əsərin türkoloji dilçilik üçün əhəmiyyətini müfəssəl şərh etmişdir. Və maraqlıdır ki, tədqiqatçının yuxarıda adları sadalanan lüğətlər haqqındakı görüşləri sistemli olaraq məhz alimin “İbn Mühənnə və onun lüğəti” monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Həm bu baxımdan, həm də B.Çobanzadənin də qeyd etdiyi kimi, “İbn Mühənnə lüğəti” Azərbaycanda yazıldığı və Azərbaycan dilinin tarixini əks etdirdiyi üçün dissertasiyada görkəmli türkoloqun lüğətçilik fəaliyyəti daha çox həmin əsər üzərindən təhlil olunmuşdur. Bu cəhətdən sözügedən yarımfəsildə B.Çobanzadənin “İbn Mühənnə” lüğətinin nüsxələri, yazılma tarixi və yeri, əsərin strukturu, türkcə hissəsinin dil özəllikləri və Azərbaycanla bağlılığını əks etdirən görüşləri, digər tarixi lüğətlərlə apardığı müqayisələr ətraflı şəkildə şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın **“Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında tarixi morfologiya məsələləri”** adlanan III fəslində görkəmli alimin dilimizin morfoloji quruluşu, o cümlədən əsas nitq hissələrinə

²³ Qasımov, C. Bəkir Çobanzadə / C.Qasımov. – Bakı: AR DTX-nın H.Əliyev adına Akademiyasının NPM, – 2018, – s. 92.

²⁴ Yenə orada: – s. 78.

məxsus qrammatik kateqoriyalarla bağlı tədqiqatları iki paraqrafda şərh edilir. Fəslin əvvəlində B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin morfolojiyası ilə bağlı araşdırmalarında əhatə olunan məsələlər belə sistemləşdirilir: 1) iltisqi dillərdə morfoloji quruluşun özəllikləri və bu mənzərədə Azərbaycan dilinin yeri; 2) nitq hissələri və onların təsnifi; 3) müxtəlif nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şərh; 4) morfoloji quruluşu xarakterizə edən anlayışların terminoloji ifadə vasitələri; 5) morfolojiyanın tədrisi məsələləri.

Dissertasiyada qeyd olunur ki, B.Çobanzadəyə qədər Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair bir sıra qiymətli əsərlər yazılsa da, onlar elmi-metodiki cəhətdən yeni dövrün tələblərinə tam cavab vermirdi. Ona görə də zamanın tələblərinə uyğun dərslik yazmaq məsuliyyətini üzərinə götürən dilçi alim həm qrammatik qanunlar, həm də yeni qrammatika kitablarının elmi-metodoloji əsasları haqqında apardığı akademik araşdırmalarla hər bir dilin sərfinin dərinədən öyrənilməsinin xalqın elmi-mədəni həyatının inkişafında nə qədər mühüm əhəmiyyət daşıdığını göstərərək, “... *mədəniyyətə iki ayağımızla birdən yürümək istərsək, dilimizin sərfi olmalıdır*”²⁵ fikrini irəli sürmüşdür.

“*Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu və sözün morfeim tərkibi haqqında görüşlər*” adlı birinci paraqrafda B.Çobanzadənin dilimizin morfoloji quruluşuna dair fikirləri araşdırılır. Müəllif göstərir ki, türkcənin morfoloji quruluşunun tədqiqinə, hər şeydən əvvəl, *damar* (kök) və *ədatı* (şəkilçini) düzgün fərqləndirməklə başlamaq lazımdır²⁶. Bu baxımdan şəkilçinin kökə artırılması zamanı ortaya çıxan yeni məzmun və ya yeni forma haqqında söz açan B.Çobanzadə dil vahidlərini iki qrupa bölür: birincisi “maddi, həqiqi” mənaya malik sözlər adlandırdığı **kök**; ikincisi “şəkli, sövti” mənaya malik olan “sözlər” hesab etdiyi **şəkilçidir** ki, müəllif buna **şəkli**

²⁵ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2007. – s. 175.

²⁶ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2007. – s. 189.

əlavə də deyir²⁷. Tədqiqatçı “şəkli məna” deyərkən şəkilçilərin qrammatik mənasını nəzərdə tutur, yəni burada “şəkil” “forma”-nı bildirir: kök forma (morfem) və şəkilçi forma (morfem).

Məlumdur ki, bu gün dilçilikdə ayrı-ayrı ailələrə aid olan dünya dilləri arasında, xüsusən fonetik və leksik səviyyələrdə müəyyən oxşarlıqların müşahidə edilməsi ilə bağlı ortaya çıxarılan faktlarla əlaqədar fərqli fikirlər səsləndirilir²⁸. Müxtəlif sistemli dillər üzərində aparılan müqayisəli araşdırmalar nəticəsində genealoji və tipoloji baxımdan fərqli dillərdə rast gəlinən bu uyğunluqlar çeşidli səbəblərlə əlaqələndirilir. Məsələn, məlum bir fakta - iltisqi dillərdə müşahidə olunan fleksiya bənzər örnəklərə diqqət yetirək: *oynun – oyna, get-gedir, çevir-çevril, öyrən-öyrət-öyrəş, dağıt-dağıl* və s. B.Çobanzadə N.Y.Marrın yafəs nəzəriyyəsinə dayanaraq bu cür nümunələri (o cümlədən *bilmək – bulmaq, başarmaq – becərmək* və s.) fleksiya əlamətinin izləri kimi xarakterizə etmişdir. Ancaq alimin təqdim etdiyi bu dil faktlarından çıxış edərək A.Hacıyevaya istinadən demək olar ki, “*aqlütinativ dillərdə yer alan flektiv ünsürlərin böyük qismini onların əsl insirafilik müstəvisindəki analogları ilə eyniləşdirmək olmaz*”²⁹. Müxtəlif dil tipləri və ailələri arasındakı uyğunluqlara həm də universal prinsiplərdən yanaşan B.Çobanzadə bu cür linqvistik prosesləri bəzən üzvi aləmin həyatı ilə analoji olaraq müqayisə edir ki, alimin dilin tarixinə naturalist mövqeyini A.Şleyxerin dilçilik baxışlarından gələn təsirlə əlaqələndirmək olar.

Şəkilçilərin sözlərə artırılaraq yeni forma və məzmun yaratmasındakı vəzifələrinə diqqət çəkən tədqiqatçı onları üç meyar əsasında - mövqeyinə, qrammatik funksiyasına və inkişaf tarixinə görə qruplaşdırır ki³⁰, bu məsələyə də dissertasiyada toxunulmuşdur.

²⁷Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – s. 42.

²⁸Əlizadə, F. Türk və dünya dillərini birləşdirən kök samitlər / IX Uluslararası Türk Dili Qurultayının materialları, – Ankara: TDK, c. 1, – 2021. – s. 169-179.

²⁹Hacıyeva, A. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya / A.Hacıyeva. – Bakı: Nurlan, – 2007. – s. 43.

³⁰Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 109-110.

“Qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilərin tədqiqi” adlanan ikinci paragrafda B.Çobanzadənin əsas nitq hissələrinə məxsus qrammatik şəkilçilərlə bağlı görüşləri təhlil olunur. Bildirilir ki, “sözləri bir-birinə bağlamaq”³¹ və “cümləyapıcı ünsürlər olmaq”³² baxımından sözdəyişdirici (nəhvi) şəkilçilərin funksiyalarını fərqləndirən B.Çobanzadə sintaktik əlaqələrin qurulmasında iştirak edən qrammatik şəkilçiləri iki qrupa ayırır: a) isimlərin hallarını bəyan edən şəkilçilər; b) hərəkətin zamanını və surətini bildirən şəkilçilər. Sözdəyişdirici şəkilçiləri (hal və zaman şəkilçilərini) cümlə texnologiyasının vacib elementləri sayan tədqiqatçı “Türk dili” (1928) kitabında onları digər cəhətdən – dildəki roluna görə dörd qismə ayırır: “a) tərəf, cəhət bildirənlər (*məkani-qrammatik hallar* – E.P.): $-da^2$, $-dan^2$, $-a^2$ ($-ya^2$); b) zaman bildirənlər: $-dı^4$, $-ır^4$, $-miş^4$, $-ar^2$; c) əşya və işin sahibini bildirənlər; $-ım^4$, $-ın^4$... d) çoxluq və birlik bildirənlər: $-lar^2$ ”³³.

Sonrakı tədqiqatlarında qrammatik şəkilçilərin rolu və mövqeyi haqqındakı görüşlərini daha da təkmilləşdirən dilçi alimin F.Ağazadə ilə həmmüəllif olduğu “Türk qrameri” (1930) əsərində sözdəyişdirici şəkilçilərin qrammatik kateqoriyalar cərcivəsində şərh edildiyini görmək olar.

Bu paragrafın **“Əsas nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şərh”** adlı bəndində B.Çobanzadənin hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, şəxs-xəbərlilik və feilə məxsus qrammatik şəkilçilər haqqında fikirləri araşdırılmış, daha çox tarixi əhəmiyyət kəsb edən məsələlər üzərində dayanılmışdır. Belə ki, alimin yönük və təsirlik halların qədim formaları, ismin qədim alət halı, ikiqat mənsubiyyət faktları – mənsubiyyət şəkilçilərinin arxaikləşdiyi sözlər, şəxs-xəbərlilik şəkilçilərinin tarixən şəxs əvəzliliklərindən törəməsi, feilin şəkilləri ilə bağlı mülahizələri müasir dilçilik tədqiqatları ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

³¹Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 132.

³²Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 157.

³³Yenə orada: – s. 159.

B.Çobanzadə qrammatik kateqoriyaları şərh edərkən, Avropa dillərindən fərqli olaraq türk dillərində bəzi qrammatik əlamətlərin mövcud olmadığını vurğulamış, belə formalardan biri kimi cins kateqoriyasını göstərmişdir: “*Türkcə sözlərdə cins (erkeklik, dişilik) göstərilmədiyindən cümlədəki sözlər arasında cinsi mütaqibət bulunmaz. Yalnız ərəb və fars qaydası üzrə yapılan tərkiblərdə buna diqqət olunur: facieyi-müəllimə, ümuri-cariyə, məsələyi-mühimmə, əhvali-qəribə və s.*”³⁴. Müəllim – müəllimə, şair – şairə, mərhum – mərhumə... sözləri dilimizə ərəb-fars dillərindən həmin formalarda keçdiyindən buradakı cins anlayışı türkcənin qrammatik quruluşunu xarakterizə etmir. Hər nə qədər obrazlı səslənsə də, məsələ ilə bağlı bu məqamı metaforik şəkildə belə təsvir etmək olar: dahi Nizami Gəncəvinin Nüşabənin dilindən İsgəndərə deyilmiş məşhur “*Mən də bir aslanam, düşünsən bir az, Aslanın erkəyi, dişisi olmaz*” ifadəsi təkcə türklərin xarakterinə deyil, həm də türkcənin ruhuna böyük işarədir. V.fon Humboldtun “*Xalqın ruhu onun dili, xalqın dili onun ruhudur*” tezisində söykənərək demək olar ki, məhz bu anlamda türk dillərində cins qavramı olmamışdır.

Dissertasiyanın IV fəslə “**Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında ədəbi dil məsələləri**” adlanır. Burada türkoqol alimin ədəbi dilin nəzəri problemləri və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ilə bağlı tədqiqatları iki paragrafda sistemləşdirilərək öyrənilir. Tədqiqat işində xüsusi vurğulanır ki, alimin ədəbi dil haqqındakı görüşlərini onun ayrıca linqvistik konsepsiyası adlandırmaq olar. Çünki ədəbi dil problemi B.Çobanzadənin irsində təkcə elmi araşdırma mövzusu deyil, həm də tarixi-siyasi və sosial-iqtisadi müstəvidə təhlil və müzakirə olunan taleyüklü bir məsələdir. Bu baxımdan görkəmli dilçinin ədəbi dil konsepsiyasında dörd əsas istiqamət qeyd olunur: a) ədəbi dilin ümumi-nəzəri problemləri; b) türk xalqlarında ədəbi dil məsələsi; c) Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixi; ç) tədris prosesində ədəbi dil.

³⁴ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 175.

“Ədəbi dilin ümumi-nəzəri problemləri ilə bağlı görüşlər”

adlanan birinci paragrafda ədəbi dilin yaranmasını və inkişafını şərtləndirən amillər, həmçinin norma, koyne əsas, ədəbi dilə subyektiv təsirlərlə bağlı B.Çobanzadənin elmi yanaşmaları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Ədəbi dilin mədəni intibah və siyasi-iqtisadi nüfuz dairəsinə sahiblənmiş ərazidə meydana gəldiyini bildirən B.Çobanzadə göstərir ki, ədəbi dil xalq dili əsasında yarandığından onun normaları makronorma çərçivəsində formalaşır. Sonradan isə özünün mikronormativ quruluşu ilə müəyyən dərəcədə xalq dilindən uzaqlaşaraq süniliyə meyillənir³⁵.

Dissertasiyada B.Çobanzadənin ədəbi dili süni hesab etməsi iki istiqamətdə izah olunur. Birinci növbədə, bu yanaşma ədəbi dilin yaranma şəraitindən irəli gələn fikir kimi dəyərləndirilir. Yəni müəllif xalq dilinə söykənən ədəbi dilin yüksək elitanın nitqi kimi özünü göstərməsini – görkəmli şairlərin, elm və dövlət xadimlərinin dilə müdaxiləsi fonunda (subyektiv təsirlər nəticəsində) təzahür etmiş bu nitq formasını süni hesab edir. Digər tərəfdən, alimin ədəbi dili hakim sinfin dili kimi dəyərləndirməsinin başqa bir səbəbi dövrün siyasi atmosferi ilə əlaqələndirilir. Ancaq aparılan araşdırmadan belə nəticə hasil olur ki, imperiyanın yaratdığı fəhlə-kəndli hökumətinin dilini ədəbi dilin qələbəsi, onun xəlqiləşməsi kimi təqdim edən³⁶ B.Çobanzadənin fikirlərində *hakim sinif* anlayışı *süniliyə* qarşı dayanır: yəni ədəbi dilin hakim sinfin – xalq kütlələrinin ümumünsiyyət faktına çevrilməsi onun əvvəlki dövrlərin sünilik əlamətlərindən xilas olması kimi göstərilir. Bu baxımdan artıq XX əsrin 30-cu illərindən etibarən “yeni Azərbaycan ədəbi dili”nin spesifik cəhətlərindən söz açan B.Çobanzadənin yuxarıdakı fikirləri həmin dönmədə funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin çex ədəbi dili ilə bağlı görüşlərinə paralellik təşkil edir.

³⁵ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – s. 90.

³⁶ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 181.

“Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi haqqında tədqiqatlar”

adlanan ikinci paraqraf üç bənddə sistemləşdirilir.

“Azərbaycan dilinin mənşəyi, təşəkkülü və terminoloji anlayışı haqqında mülahizələr” adlı bənddə göstərilir ki, Azərbaycan dilinin tarixini Midiyadan başlayan³⁷ B.Çobanzadə dilimiz haqqında ilk yazılı mənbələrin Orxon-Yenisey abidələri olduğunu diqqətə çatdırır. Müəllifin araşdırmaları onda belə qənaət yaratmışdır ki, Orxon abidələrinin dilində cənub elementləri hakim mövqə tutduğundan bu gün Azərbaycan və uyğur dillərində bu izlər daha çox müşahidə olunur və nəticə etibarilə abidələrin dili Azərbaycan dilinə daha yaxındır³⁸.

Oğuz qrupunu digər türkcələrlə müqayisə edən B.Çobanzadə M.Kaşğariyə istinadən bildirir ki, XI əsrdə oğuz və qıpçaq türkcələri, demək olar ki, eyni vəziyyətdə olduğundan bu əlamətlər əsasında Azərbaycan dilinin bəzi xüsusiyyətlərini xarakterizə etmək mümkündür³⁹. Tarixi faktlardan çıxış edən müəllif Azərbaycan dilinin “XI əsrdə artıq müstəqil olaraq qarşımıza çıxan” oğuz-qıpçaq türkcəsindən yarandığını göstərir⁴⁰.

Dissertasiyada B.Çobanzadənin dilimizin adı ilə bağlı fikirlərinə – terminoloji izahlarına da xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd olunur ki, müəllif öz əsərlərində dilimizin adını əks etdirən bu linqvonimlərdən istifadə etmişdir: *türk dili*, *azəri dili*, *azəri ləhcəsi*, *azəri şivəsi*, *azəri türkcəsi*, *Azərbaycan ləhcəsi* və *Azərbaycan türk dili*. Bu adlandırmalarda tarixi-siyasi və ideoloji faktlardan çıxış edən alim özünün “formalist və pantürkist” görüşlərində (30-cu illərə

³⁷ Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: [2 cildə] / T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – c. 1. – 2012. – s. 40.

³⁸ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 77.

³⁹ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2007. – s. 302.

⁴⁰ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 72.

qədər) *ləhcə* və *şivə* terminlərini işlədirsə⁴¹, materialist baxışlarında “dil” istilahına yer verərək mövqeyini əsaslandırır.

“*Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi*” adlı bənddə B.Çobanzadənin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini üç mərhələyə ayırdığı göstərilir⁴²:

a) **Birinci mərhələ** – XVI əsrdən XIX əsrin 50-ci illərinə – M.F.Axundzadənin ədəbi və lisanə fəaliyyətinə qədər olan dövr.

b) **İkinci mərhələ** – XIX əsrin 50-ci illərindən 1905-ci ilə qədər olan dövr.

c) **Üçüncü mərhələ** – 1920-ci ildən sonrakı dövr – Sovet dövrü.

B.Çobanzadənin Orxon-Yenisey və “Dədə Qorqud kitabı” kimi abidələrin dilinin Azərbaycan dilinə yaxın olduğunu qeyd etməsinə rəğmən, ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsində bu faktları nəzərə almaması dissertasiyada problem kimi səsləndirilir.

Dövrləşdirmə məsələsində B.Çobanzadənin XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin inkişaf meyilləri ilə bağlı fikirlərinə də toxulunur. Bildirilir ki, B.Çobanzadə ötən yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda üç əsas dil cərəyanının müşahidə edildiyinə diqqət çəkir: a) “Molla Nəsrəddin”çilərin dili; b) Hüseyn Cavid kimi bəzi naşir və ədiblərin İstanbul şivəsinə bağlı olan dili; c) Nəhayət, üçüncü – orta qrupu təşkil edənlərin əsərləri “*dil etibarilə, bir tərəfdən, canlı danışiq dili ilə, o biri tərəfdən, klassik və ciddi ədəbi dilə bağlanmaqdadır. Bu iki üstünlüyə görə istiqbal bu dil cərəyanının olması mümkündür*”⁴³.

“*Ədəbi şəxsiyyətlərin dili haqqında araşdırmalar*” adlı sonuncu bənddə B.Çobanzadənin Ə.Nəvainin, Ş.İ.Xətəinin, M.Füzulinin və M.F.Axundzadənin dili ilə bağlı görüşləri əhatəli şəkildə araşdırılmışdır.

⁴¹Bağırzadə Q., Çobanzadə B. Elmi qramerin əsasları / Q.Bağırzadə, B.Çobanzadə. – Bakı: Az.X.M.Q. Xalq Maarifi Kadrosu İnstitutu, – 1932. – s. 46.

⁴²Yenə orada: – s. 51.

⁴³Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 76.

B.Çobanzadənin 1926-cı ildə – I Türkoloji qurultayın keçirildiyi dövəmdə Əlişir Nəvai haqqında yazdığı iki əsərində – “Nəvainin dili və dilçiliyi haqqında” və “Nəvai-dilçi” adlı məqalələrində görkəmli özbək şairi və mütəfəkkirinin türk dünyasındakı tarixi xidmətləri ümumi formada – tezislər şəklində təqdim olunub. B.Çobanzadənin hər iki məqaləsində Ə.Nəvainin türkcə haqqında fikirləri – dilçi kimi görüşləri müxtəəsər şəkildə şərh olunduğundan, həmçinin əsərlərinin dil özəllikləri üzərində dayanılmadığından (şairin dilinin cığataycaya bağılılığını da nəzərə alsaq) alimin fikirlərinin təhlilinə dissertasiya işində geniş yer ayrılmamışdır.

B.Çobanzadə 1935-ci ildə tamamladığı “Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” adlı fundamental tədqiqatında şairin əsərlərinin dil özəllikləri haqqında ətraflı məlumat vermiş, onun Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafındakı rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Xətəini öz poeziyasında Azərbaycan dilini daha geniş və zəngin şəkildə işlədən, o cümlədən dilin müəyyən dialektoloji xüsusiyyətlərinə yer verən ilk şair kimi səciyyələndirən B.Çobanzadənin fikrincə, XVI əsrdə Xətəinin bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbi dilində elə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir ki, nəticədə ədəbi dil köhnə və əsasən, türkcə feillər üzərində qurulmuş klassik üslubdan uzaqlaşaraq, canlı danışiq dili üzərində inkişaf etməyə başlamışdır. O, Xətəinin ədəbi dilimiz tarixindəki xidmətlərini aydın şəkildə təqdim etmək üçün “Divan”ının Britaniya və Ərdəbil nüsxələri üzərində müqayisələr aparmış və Britaniya nüsxəsinin daha qədim olduğunu əsaslandıraraq, bu əlyazmanın XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin istinadgahı kimi götürülməsini vurğulamışdır.

B.Çobanzadə 1925-ci ildə yazdığı “Füzuli və onun yeri” adlı məqaləsində Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində özünəməxsus yer tutan şairin yaradıcılığı haqqında vacib məsələlərə toxunmuşdur. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin XIV əsrdən ədəbi mahiyyət qazanmasını, XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələri ilə yanaşı Səfəvi xanədanının da dövlət dilinin Azərbaycan dili olmasını, Xətəi yaradıcılığı ilə ədəbi dilin canlı danışiq dili üzərində inkişaf

etməyə başlayıb Füzuli ilə yüksək zirvəyə çatmasını vurğulayan B.Çobanzadə bu tarixi prosesin kamil yekunu kimi XVI əsri ədəbi dil tarixinin başlanğıc mərhələsi sayır. Həmçinin müəllifin problem kimi səsləndirdiyi “*Füzuli türkcənin hansı şivəsi ilə yazmışdır?*”⁴⁴ sualı da fəslin bu hissəsində müzakirə olunur.

M.F.Axundzadənin bədii yaradıcılığını ədəbi dilimizin tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı hesab edən B.Çobanzadənin 1928-ci ildə “Maarif işçisi” jurnalının 3(35)-cü sayında dərc olunmuş “Mirzə Fətəli Axundovda azəri ləhcəsi” adlı məqaləsi görkəmli dramaturqun ədəbi dil sahəsindəki xidmətlərini dəyərləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin əvvəlində yazıcının dilinin tədqiqi məsələsindən söz açan türkoloq alim həmin dövrə qədər bu mövzuda ayrıca araşdırmaların aparılmamasına təəssüflənmiş, M.F.Axundzadənin dilini təkcə Azərbaycan üçün deyil, ümumən türk coğrafiyası üçün yeni hadisə hesab etmişdir. Bu cəhətdən yarımfəsildə B.Çobanzadənin M.F.Axundzadənin bədii əsərlərinin dili və sənətkarın ədəbi dil tarixindəki yeri ilə bağlı görüşləri müxtəlif tədqiqatçıların fikirləri ilə müqayisəli şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işində əldə olunan *nəticələri* aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı araşdırmalarını ümumtürk kontekstində aparmış, dil faktlarının tarixi-müqayisəli təhlilində orta q türk abidələrinə – Orxon-Yenisey, “Dədə Qorqud kitabı”, “Divanü lüğət-it-türk”, “Kutadqu bilik”, “İbn Mühənnə lüğəti”, “Mühakimətül-lüğətəyn” və s. mötəbər qaynaqlara əsaslanmışdır.

2. B.Çobanzadə dilçiliyimizdə ilk dəfə Azərbaycan dilinin mənşəyi, təşəkkülü və terminoloji anlayışı, həmçinin dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu haqqında dərin elmi əsaslara söykənən fikirlər səsləndirmişdir.

⁴⁴ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2007. – s. 171.

3. B.Çobanzadə türk dillərinin materiallarını ümumi dilçilik görüşləri əsasında şərh edərək, bəzi dil faktlarının inkişaf tarixinə psixoloji aspekt və naturalist mövqedən yanaşmaqla Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsaslarını türkoloji çərçivədən dünya dilçilik elminin nailiyyətlərinə doğru istiqamətləndirmişdir.

4. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin səs sisteminin yaranması və formalaşması, sait və samit səslərin xarakterik xüsusiyyətləri, fonetik qanun və hadisələrlə bağlı elmi əsaslara söykənən araşdırmaları dilçiliyimizdə təsviri və tarixi fonetika sahəsində ilk sistemli akademik tədqiqatlar hesab oluna bilər.

5. Azərbaycan dilçiliyinə ilk dəfə kök və şəkilçi (ona qədər *damar* və *ədat* işlənirdi) terminlərini gətirən B.Çobanzadə bu morfemlərin ayrı-ayrılıqda geniş izahını vermiş, şəkilçilərin təsnifi, funksiyaları, yaranması, həmçinin kök və şəkilçi arasındakı qrammatik münasibətin iltisqiliyin əlamətlərinə dayanması ilə bağlı mühüm elmi fikirlər səsləndirmişdir. Bu baxımdan, alimin qədim türk yazılı abidələrinə istinadən arxaik leksik şəkilçilər haqqında apardığı tarixi-müqayisəli təhlillərin nəticələri də müasir elmi baxışlarla üst-üstə düşür.

6. B.Çobanzadə sözlərin mənalарının inkişafı – mənanın dəyişməsi, daralması və genişlənməsi kimi dil hadisələrini tarixi aspektdə araşdırmaqla Azərbaycan dilinin semasiologiyası haqqında ciddi elmi mülahizələrlə çıxış etmiş, dilçiliyimizdə ilk dəfə sayların etimologiyasından söz açaraq onların arxetipləri barəsində məlumat vermişdir ki, onun bu sahədəki görüşlərini çağdaş türkoloji tədqiqatlar da təsdiqləyir.

7. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu: onun inkişaf tarixi və müasir vəziyyəti ilə bağlı elmi-metodoloji əsaslara dayanan araşdırmaları sonrakı dövrdə qrammatika sahəsində aparılan akademik tədqiqatlar üçün mühüm elmi istiqamət olmuşdur. Bu mənada alimin “mədəniyyətə iki ayağımızla birdən yürümək istərsək, dilimizin sərfi olmalıdır” fikri onun bu yöndəki fəaliyyətini aydın xarakterizə edir.

8. B.Çobanzadənin peşəkar dil tarixçisi kimi türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi abidələri ilə bağlı araşdırmaları,

həmin mövzuda təhlilləri və qənaətləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. O, Azərbaycan türkologiyasında M.Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsəri, “İbn Mühənnə lüğəti”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının və Ş.İ.Xətəinin dili haqqında ilk dəfə dərin elmi söhbət açmış, Azərbaycan dilinin XIV əsrdən ədəbi mahiyyət qazanmasını, Xətai yaradıcılığı ilə ədəbi dilin canlı danışiq dili üzərində inkişaf etməyə başlayıb Füzuli ilə zirvəyə çatmasını, M.F.Axundzadənin fəaliyyəti ilə ədəbi dil tarixində tamamilə yeni mərhələnin başlanmasını əsaslandırıb, hər üç sənətkarın ədəbi dil tarixindəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

9. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları və lüğət tərkibi ilə bağlı araşdırmaları, o cümlədən I Türkoloji qurultaydakı fəaliyyəti bu istiqamətdə həmin dövrdə atılmış addımlar və özündən sonrakı tədqiqatlar üçün istinad rolunu oynamışdır.

10. Dünya dilçiliyinin nəzəri əsaslarına söykənən alim ədəbi dilə dair tədqiqatlarını ümumi aspektdə və milli dillər kontekstində aparmış, ədəbi dilin normativ strukturunun xalq dili, yəni makronorma əsasında yarandığını, milli ədəbi dillə geniş kütlənin canlı danışiq dili arasındakı sərhədlərin müəyyən nizama tabe olduğunu göstərmişdir. Ədəbi dil tarixinin dövrəşdirilməsi ilə bağlı ilk fikirlərin müəllifi olan B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin tarixini və müasir məsələlərini əhatəli tədqiq etməklə Azərbaycan dilçiliyində akademik məktəb yaratmış və özündən sonra bu sahədə görkəmli mütəxəssislər (M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə və b.) yetişdirmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı ***məqalə və tezislərində*** öz əksini tapmışdır:

1. Bəkir Çobanzadənin qrammatik şəkilçilər haqqında tədqiqləri // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, – 2013. № 3(87), – s. 41-44.
2. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında qrammatik kateqoriyaların şərhı // Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 120 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika

- elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 2013, – s. 56-63.
3. Bekir Çobanzade ve Türk Dillerinin Çağdaş Sorunları // IX. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayının Bildirileri, – Ankara: – 2014, – s. 321-330.
 4. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında leksika məsələləri // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2015. № 1, – s. 169-172.
 5. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında leksik şəkilçilər // – Bakı: AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, – 2015. № 1, – s. 46-52.
 6. Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan türkcəsinin fonetik quruluşu ilə bağlı araşdırmaları // – Bakı: Türkologiya jurnalı, – 2015. № 4, – s. 95-101.
 7. Концепция литературного языка Бекира Чобанзаде // – Austrian: Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, – 2015. № 7-8 (july-august), – s. 118-121.
 8. Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi haqqında araşdırmaları // “Azərbaycanşünaslıq: keçmiş, bu günü və gələcəyi” mövzusunda beynəlxalq elmi simpoziumun materialları, – Qars: Qafqaz Univ., – 2015, – s. 273-285.
 9. Bəkir Çobanzadənin Ahəng qanunun haqqında araşdırmaları // B.Vahabzadənin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BDU, – 2015, – s. 351-356.
 10. Bekir Çobanzade'nin Dilçilik Araşdırmalarında Edebî Dil Məsələləri // X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayının Bildirileri, – Sarayev: – 2015, – s. 441-446.
 11. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında fonetik hadisələr // Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü il dönümünə həsr olunmuş “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BSU, – 2016, – s. 202-205.

12. I Bakı Türkoloji Qurultayında Bəkir Çobanzadə türk dillərinin leksik quruluşu haqqında (ümumtürk ədəbi dili kontekstində) // I Türkoloji qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir türkologiya: dünən, bu gün, sabah” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 2016, – s. 21-24
13. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında danışq səslərinin yaranma və formalaşma mənbələri haqqında // A.A.Axundovun anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2017, – s. 440-444.
14. Professor Bəkir Çobanzadə Məhəmməd Füzulinin dili haqqında // H.Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların I beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2017, – s. 600-601.
15. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında sayların etimologiyası haqqında // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, – 2017. № 3 (103), – s. 73-75.
16. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında nitq hissələrinin təsnifi problemi // H.Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda IX beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Mütərcim, – 2018, – s. 114-117.
17. Prof. Dr. Bekir Çobanzadə'nin Ortak Türk Dili Projesi // – Ankara: Yeni Türkiye Dergisi, – 2018. № 101 (mayıs-haziran), – s. 248-257.
18. Prof. Dr. Bekir Çobanzadə və Türkçenin Söz Varlığı // XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayının Bildirileri, – Varşova: – 2018, – s. 587-592.
19. Azərbaycanda ilk akademik dilçilik məktəbinin yaradıcısı – Bəkir Çobanzadə // BDU-nun Filologiya fakültəsinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan filologiyasının inkişafında Bakı Dövlət Universitetinin rolu” mövzusunda

- beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2019, – s. 45-46.
20. Prof. Dr. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında söz yaradıcılığı məsələləri // – Elazığ: Uluslararası Türk Lehçeleri Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD), – 2019. III cilt, № 1, – s. 144-159.
 21. Prof. Dr. Bekir Çobanzadə'nin Dilçilik Araştırmalarında Azərbaycan Türkçesinin Kökeni, Eski İzleri ve Gelişmesi Meseleleri // XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, – Samsun: – 2019, – s. 1811-1816.
 22. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında fəilə məxsus qrammatik kateqoriyaların şərhə // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və Azərbaycan filologiyası” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2020, – s. 567-573.
 23. Prof. Dr. Bekir Çobanzadə'nin Dil Tarihi İle İlgili Araştırmalarında “Kutadgu Bilig” (Bazı Arkaik Yapım Ekleri Üzerine İnceleme) / XV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, – Gürcistan: – 2020, – s. 402-407.
 24. Вопросы литературного языка в научном творчестве Бекира Чобанзаде // – Таврії: Вчені Записки Таврійського Національного Університету Імені В. І. Вернадського, Серія: Філологія. Соціальні комунікації, – 2020. Том 31 (70) № 3, – Частина 2 Видавничий дім, – с. 228-232.
 25. Professor Bəkir Çobanzadənin tarixi lüğətlərlə bağlı araşdırmaları (“İbn Mühənnə və onun lüğəti” əsəri əsasında) // – Bakı: “Dilçilik araşdırmaları” jurnalı, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – 2020. № 2 (iyul-dekabr), – s. 25-32.
 26. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya məsələlərinin öyrənilməsində professor Bəkir Çobanzadənin rolu // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, – 2021. № 2 (116), – s. 128-131.

27. Professor Bəkir Çobanzadə Şah İsmayıl Xətəinin dili haqqında // – Bakı: Bakı Universiteti Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2021. № 1, – s. 31-41.
28. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında fonetik qanun və hadisələr // – Bakı: “Türk dünyası” elmi jurnalı, Azərbaycan Dil Qurumu, – 2021, c. 1. № 2. – s. 37-46.
29. Мнение профессора Бекира Чобанзаде о морфологической структуре азербайджанского языка // Многоуровневая языковая подготовка в условиях поликультурного общества. Материалы IX международной научно-практической конференции, – Казань, – 2022, – с. 293-307.
30. Azərbaycan Edebî Dili Tarihinin Bekir Çobanzadə Tarafından Dönemsel Açıdan Sınıflandırılması // XVII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, – Özbekistan, Taşkent, – 2022, – s. 144-149.

Dissertasiyanın müdafiəsi 13 May 2025-ci il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 09 Aprel 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 12.03.2025
Kağız formatı: 60x84 16/1
Həcm: 46 550 işarə
Tiraj: 100